

СЕРГЕЙ РАЙЧИНОВ (София)

ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК И СОФИЙСКИЯТ КНИЖОВЕН ЦЕНТЪР

Григорий Цамблак е автор, чиито творби се радват на изключителна почит сред православния християнски свят. Доказателство за популярността на писателя са многобройните преписи от неговите съчинения. В Русия проповедническите му слова дори са събирани в отделни книги, озаглавявани обикновено „Слова Григория Цамблака“ или „Книга Григория Цамблака“.

Но не само разпространението на Цамблаковите творби е свидетелство за влиянието на писателя върху развитието на българската, сръбската, руската и румънската литература. Не по-малко интересни и ценни са и случаите, когато се открива пряко, непосредствено заемане от произведения на Григорий Цамблак в творческата работа на други книжовници. Тук е важен не самият факт на заемането — по-интересно е в каква насока върху творчеството на отделния книжовник се отразяват тези заемки и до каква степен Цамблаковото литературно наследство влияе върху хода на литературния процес през различните периоди.

Сведения за такова непосредствено влияние са съобщавани досега в науката. А. И. Яцимирски, един от първите отлични познавачи на литературното дело на българския писател, обръща внимание на голямата близост между него и творчеството на монах Гавриил, работил през XV в. в манастира Нямц.¹ Влиянието на Цамблак върху румънския книжовник е дотолкова силно, че дълго време в науката се спори дали монах Гавриил и Григорий Цамблак не са едно и също лице.

Пак Яцимирски в няколко последователни свои работи обръща внимание на още един пример за пряко влияние на търновския книжовник върху друг автор. Става въпрос за руския писател Илия Псковски, съставил през 1539 г. житие за българския мъченик Георги Нови Софийски. Като основен градивен материал псковският монах е използвал житието на Йоан Нови Сучавски от Григорий Цамблак. Изнесените от Яцимирски примери убедително доказват пълната текстологична, жанрова и стилистична зависимост между двете съчинения.²

¹ А. И. Яцимирский. Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности. СПб., 1904, с. 227—240.

² А. И. Яцимирский. Из истории славянской проповеди в Молдавии и Валахии XV—XVIII в. — Памятники древней письменности и искусства, т. CLXIII, с. LXXIV—LXXVIII, 97—102; също и Мелкие тексты и заметки по старинной славянской и русской литературам. — Известия ОРЯС, XIII, 1908, кн. 2, с. 164—175.

Под силното влияние на Цамблаковото художествено майсторство се намира и видният руски писател и църковно-обществен деец, основателят на Волоцкия манастир Йосиф Санин. Пръв съветският учен Е. П. Наумов посочи, че в своето послание до Иван Иванович Третяков Йосиф Волоцки е включил дълги извлечения из Житието на Стефан Дечански, написано от Григорий Цамблак, макар съветският изследвач да смята, че авторът на това житие, наречено от него „Второ житие на Стефан Дечански“, не е Григорий Цамблак.³

След Е. П. Наумов в своята работа за влиянието и значението на Киприан и Григорий Цамблак в развитието на руската литература Н. Дончева-Панайотова съобщи нови сведения за използване на друга Цамблакова творба от Йосиф Волоцки. Този път руският книжовник заема пасажи от Похвално слово за Киприан, включвайки ги в своето „Послание до велможата Йоан за смъртта на княза“.⁴

Спирайки се общо на проникването на старобългарски творби в руски съчинения, Б. Ст. Ангелов добави нови примери за широкото влияние, което има Григорий Цамблак сред староруските книжовници. Един от тях е и псковският писател монахът Василий, автор на служба за Георги Нови Софийски. От изнесените съставки ясно се вижда, че руският книжовник широко е черпил при съставянето на творбата си от службата за Йоан Нови Сучавски, написана от Григорий Цамблак.⁵ Пак същият автор съобщава и първите сведения за влияние на Григорий Цамблак върху български книжовник. Това е софийският писател поп Пейо, автор на служба и житие за Георги Нови Софийски. При съставянето на службата поп Пейо е заимствувал редица пасажи от службата на Стефан Дечански, чийто автор е Григорий Цамблак.

С това се изчерпват познатите в науката факти за пряка текстологична връзка между отделни творби на Григорий Цамблак и други книжовници. Но и от тези примери е ясно, че търновският писател се е ползувал с авторитета на талантлив творец, чието книжовно дело е било високо ценено от по-късните автори.

Ново доказателство за това е примерът със софийския писател Матей Граматик, работил през втората половина на XVI в., автор на обширно житие за мъченическата смърт на общия Никола Нови, пострадал през 1555 г. в София. Текстологичната съставка на това житие с Житието на Стефан Дечански от Григорий Цамблак доказва, че Матей Граматик добре е познавал творбата на Григорий Цамблак и на много места е заемал дословно от нея. Ще посоча някои от най-характерните заемки:

³ Е. П. Наумов. Из истории русско-сербских средневековых связей (второе житие Стефана Дечанского в сочинениях Иосифа Волоцкого). — Ученые записки Института славяноведения, т. XXVI, 1963, с. 45—57; Кем написано второе житие Стефана Дечанского. — В: Славянский архив. М., 1963, с. 60—73.

⁴ Н. Дончева-Панайотова. Търновската книжовна школа и Русия в края на XIV и началото на XV в. Киприан и Григорий Цамблак. Дисертация. Велико Търново, 1974, с. 159—162.

⁵ Б. Ст. Ангелов. Из историята на руско-българските литературни връзки. С., 1980, с. 29—32.

*Житие на Стефан Дечански
(по-нататък ЖСД), с. 80*

„Азъ же в свещеннѣншее събраніе
и чѣстнѣншии ѡтци ни же сѣа неп-
шевахъ въ забвѣніа погрѣсти глѣ-
бынѣ, нъ въ явленіе прнвести и
вашимъ предложити слоухомъ. ꙗко
христіюлюбнѣомъ же соущемъ и мѣче-
николюбнѣомъ. ꙗко да не в малехъ
нѣкыхъ слогнахъ толкаа ѡхоу-
дѣвають се божѣствѣнаго мѣченника
анхонманіа. Квпно и ваше възвесе-
лнті слоухы тыце се. Ѡ слы-
шаніа повѣстен и ѡтѣ нже нннѣ
нзывельшнхъ се мѣченника чудотво-
реніи.⁶

ЖСД, с. 79

И в безмѣстіа, в нествовѣствѣ. Како
не нсѣхоше злодѣнственіе роукы,
како не ѡсальпоше тѣхъ ѡчи.

ЖСД, с. 59—60.

Непрострѣть роуцѣ къ власомъ глав-
ннмъ. не попустн гласъ неключнмъ.
не нѣкое неполезно провѣща. нъ
сльзы тѣкмо доволныи, попустнѣвъ
нестествоу, неѡудобнн во соуть къ
ѡудръжанію срѣдцюу, ѡтѣ вънутрь
стрѣлами нествѣа стрѣчемоу. Блажен-

*Житие на Никола Нови
(ЖНС), с. 139—140*

Азже в свещеннѣншее събраніе и
чѣстнѣншии ѡтци. ннже сѣа непшева
въ забвѣнн погрѣвсти глѣбннѣ. нъ
въ явленіе прнвести и вашнмъ
прѣложити слоухѡ. ꙗко холюбнѣомъ
соущемъ и мѣеннколюбнѣомъ. ꙗко
да не въ маан нѣкы слогна толнка
ѡхоудѣвають се вжтѣвнаго меннка
лыхонманіа. Коупноже и ваше въз-
веселнті слоухы тыцѣ се. Ѡ слы-
шаніа повѣстен нже нннѣ нзывель-
шнхъ се мннка чудотворенн.⁷

ЖНС, с. 68

Ихъ в безмѣстіа, в нествовѣствѣ.
Како не нсѣхоше злодѣнственіе роу-
кн, како не ѡсальпоше тѣхъ ѡчи.

ЖНС, с. 64

Не прострѣть роуцѣ къ власомъ глав-
ннмъ. Не испвѣсти гласъ неключнмъ,
ни же кое неполезни провѣща. Нъ
тѣчю слъзы доволно попустнѣвъ нест-
вѡу. Неѡудобны во соуть, къ ѡудръ-
жанію срѣцюу, Ѡ вънутрь стрѣлами
нестѣа стрѣчемоу, Блаженаго іѡва гласъ

⁶ Цитатите са по изданието на Я. Шафарик „Житие Стефана Оуроша, г. съписано Григориемъ мнихомъ“, Гласник Друштва Србске Словесности, кн. XI, 1859.

⁷ П. А. С и р к у. Очерки из истории литературы их сношений болгар и сербов. СПб., 1901.

нааго Іжеа гласъ провѣща. Господь дасть, господь взеть. И како сего гробомъ предасть, роуцн на небо въздававъ, рече: „Тебѣ предаю владнко отрока. Тебѣ прѣпослахъ вт роиса и спасе ми се втѣ ннннн и до вѣка. Тебѣ възвѣрнухъ втрока и прочее в мнѣ скръбь нѣдна же. Благодарю и славаю твоє чловеколюбие промислантелю ваагы. Іако ненсквсозабоное еше моего чрѣва нзволн прѣтн павдѣ. „Сѣа н нна благодарственаа в отроцѣ нзрече.“

провѣща: „Гѣ да гѣ възеть. Іакоже годе вѣы, тако н да боудеть. Боудн нме гнѣ блавенно ѿ ннннн и до вѣка.“ И како сн гробомъ предасть и вчн срѣчнѣ на небо въздававъ таковаа некаа рече: „Тебѣ предаю вако вт роцнщ мон. Тебѣ прѣпосла нхъ и спе ми се дша ѿ ннннн и до вѣка, и прочее в мнѣ скръбь нн еднаже. Благодарю и славаю твоє чловеколюбие промислантелю ваагы. Іако ненсквсозабоное н еше моего чрѣва нзволн прѣтн павдѣ. Сѣа н нна благодарственаа в вт роцкѣ нзрекѣ, прѣвнѣаше вѣ матѣе н вѣ страсе вжн.“

Анализът на посочените буквални заемки показва, че софийският писател е използвал такива пасажи и фрази, отличаващи се със своята художествена сила. С основание тук могат да се приведат думите на Н. Дончева-Панайотова, отнасящи се до характера на заемките у Йосиф Волоцки: „Те показват, че Йосиф Волоцки е проявил предпочитание към общите риторични места на Цамблаковото произведение, наситени с емоционално-лирично съдържание, богати на художествени и поетични сравнения и метафори. Или творбата на българския писател е допаднала на староруския му събрат по перо, творил близо век след него, както по съдържание, така и по поетика.“⁸

Но влиянието на Григорий Цамблак върху Матей Граматик не се изчерпва само с простото заемане, с близост в стила и езика. Запознаването на софийския книжовник с творбата на Цамблак, както и с някои съчинения на Евтимий Търновски слага отпечатък върху оформянето му като книжовник и творец и очертава в негово лице нова линия в развитието на българската литература през XVI в.

Както е известно, в София през XVI в. възниква книжовен център, в който се създават няколко оригинални съчинения, които маркират важен момент от литературната продукция на епохата. Става въпрос за написаните от поп Пейо служба и житие на Георги Нови Софийски, за житието на Никола Софийски от Матей Граматик, служба за същия мъченик,

⁸ Н. Дончева-Панайотова. Цит. съч., с. 162.

дело по всяка вероятност на съставителя на канона тах Андрей, и обща похвала за софийските мъченици, дело на неизвестен софийски книжовник. В науката до този момент се смята за установено мнението, че българската литература през XVI в., представена главно чрез тези автори, общо взето, се движи в единен поток, с обща тенденция към демократизация на стила и езика, като агиографската продукция е продължение на търновските традиции. Преди няколко години обаче пръв съветският изследовател Игор Калиганов обърна внимание на факта, че българската литература през XVI в. не се развива в една посока, а е двупланова — по негово собствено определение „бинарна“: „Таким образом, литературное развитие Болгарии XVI в. представляется бинарным: „Повесть о Георгии Новом“ — „опрошение“ феодальной поэтики, „Житие Николая Софийского — отголоски евфимиевских традиций, для которых уже не было реальной основы.“⁹ Тези наблюдения на автора, макар в основата си верни, се налага да бъдат доуточнени, а някъде и коригирани.

Преди всичко творбата на Матей Граматик не е само прост отглас на Евтимиевата традиция. Софийският книжовник, както се каза вече, е бил много добре запознат с повечето от творбите на Евтимий Търновски и Григорий Цамблак, използвал е редица цитати от тях, съзнателно се е стремил да следва образците, създадени от двамата видни търновски писатели. Това особено много личи в уводната част и заключението на Матеевата творба, където той се е стремил да спази формалната жанрова отлика между житие и похвално слово. Тази тенденция изпъква ясно при съпоставката най-вече с уводните части на Евтимиевите жития и похвални слова. Но Матей Граматик не се стреми сляпо да подражава — в неговата творба личи и опит да се създаде нещо по-различно, житие от нов тип. Признак за това е вмъкването на един обширен разказ за някоя съвременни на автора събития във Влашко, нямащи пряко отношение към повествованието. Що се отнася до търновската традиция, достатъчно е да проследим цялата книжовна продукция от XVI и XVII в., за да се убедим, че тази традиция дълго време продължава да се развива и поддържа.

В същото време в българската литература през XVI в. се наблюдава едно ново явление, което в основата си пак е свързано с развитието на търновските литературни принципи. Главен представител на тази втора линия е поп Пейо, и то най-вече с Житието на Георги Нови. Писателят също като Матей Граматик е бил добре запознат с литературното наследство на търновските книжовници, но за разлика от своя съвременник поп Пейо тръгва по друг път на развитие. Впрочем това проличава още при съставената от него служба за същия мъченик. Както се посочи, книжовникът е използвал редица творби от различни автори — служба за Стефан Дечански и служба за Йоан Нови Сучавски от Григорий Цамблак, служба за Иван Рилски от Георги Скилица, и др. Още тук личи, че книжовникът е бил разколебан при следване на образците си — свободното преплитане на стихирите от различните съчинения е довело до нарушаване на акростиха в канона за мъченика. Това не е случайно. Внимателното запознаване с Житието на Георги Нови показва, че неговият

⁹ И. Калиганов. „Повесть о Георгии Новом“ в болгарской и русской литературе XVI в. Автореферат. М., 1976, с. 11.

автор съзнателно се е стремил да създаде творба от нов тип, един прост разказ за житейския път и мъченическият подвиг на обикновен човек от народа. Затова поп Пейо е адресирал своята творба именно към простите, обикновени хора, към широките народни маси. Наистина основната схема, характеризираща жанрово творбата, е останала — налице са и уводът, изложението и заключението с обикновените „чудеса“ накрая. В същото време обаче тук липсват обширните молитви и вътрешни монолози, така характерни за творбите на търновските книжовници, многобройните цитати и сравнения из свещените книги, витиеватите и пищни фрази. В Житието не се среща нито един пасаж, който да напомни пряка връзка с творба на писател от предходната традиция. Езикът на поп Пейо е прост и безизкуствен, близък до разговорната реч. Това още един път потвърждава думите на самия писател, който в увода към творбата си казва: „Нѣ молю се любенъ вашенъ приклонити оушии сердца вашего въ послушаніе, понеже простнѣмъ и невѣждамъ къ разуменію дабно видѣть.“¹⁰ Тези думи на софийския писател твърде много напомнят приписките на книжовниците-дамаскинари. Привеждам тази аналогия неслучайно. Когато се свърже делото на поп Пейо с преписваческата дейност на някои книжовници от софийската област и по-специално със сборниците на Байчо Граматик, се вижда, че между тях съществува здрава вътрешна връзка. Това са сборници от нов тип, с ярко изразен демократичен характер, предназначени за широк кръг читатели. Предназначението се потвърждава както от включения в състава им материал — апокрифни съчинения, слова, въпросници, — така и от езика им — близък до говоримия, с все по-изявен стремеж към въвеждане на новобългарския език в книжнината. Тези сборници възникват в началото на XVI в. и предхождат появата на дамаскините сборници почти с един век. Свържат ли се тези моменти с оригиналното дело на поп Пейо, виждаме, че това, което книжовниците-дамаскинари започват да правят от края на XVI — началото на XVII в., и то под чуждо влияние, в същност има своите корени в развитието на българската литература от началото на XVI в. Това е едно указание, че началото на постепенния преход към новобългарската книжнина трябва да се свързва не с първите преводи и преписи на дамаскините съчинения, а с оригиналната и преписваческа продукция от началото на XVI в.

В подкрепа на горните мисли ще приведа два характерни примера. За по-късните читатели и преписвачи типът сборници, какъвто е Ленинградският Байчов ръкопис от втората половина на XVI в. (№ 13.4.10, сбирка Сирку, БАН, Ръкописен отдел), не се отличава от дамаскините. Това личи от една късна приписка от 1789 г., оставена от перуцения свещеник поп Никола, в която се казва, че той е купил този „дамашкинъ“ за 5 гроша.

В Житието на Георги Софийски, в края, след като е завършил своя разказ за живота и мъченията на светеца, поп Пейо неочаквано добавя: Бѣше же сынъ мнѣкъ лѣтомъ нѣтѣмъ. Възроу же тѣмъ и высѣ, надрвнчавъ, въразмъ подальновастъ, въжи възвншенъ и гомстн, носъ похнлъ, прѣ-

¹⁰ Б. Ст. Ангелов. Из историята на старата българска, руска и сръбска литература. С., 1978, с. 107.

сти рѣчны тѣщи н дѣлзи, вѣнчаемъ же смертъ н прѣпростъ.¹¹ Такова физическо обрисване на герой се среща за пръв път в българската литература и то е най-ярко свидетелство за появата на новото. Неслучайно през XVII в. в друг препис на същото житие, Еленския, се натъкваме на ново възсъздаване на физически портрет, този път на сина на турския съдия. И неслучайно физическата характеристика, направена от поп Пейо на мъченика, се среща по-късно в указанията на зографите, как да бъде изписван неговият образ.

В заключение искам да посоча още един интересен момент от връзките на софийския книжовен център с търновската литературна традиция. В своята работа Матей Граматик е използвал определени творби на Евтимий Търновски и Григорий Цамблак. Те са: 1. Житие на Иван Рилски, Житие на Иларион Мъгленски и Похвално слово за Неделя от Евтимий. 2. Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак. Извън тях той е заел някои сведения от Житие с кратка похвала за Иван Рилски от Димитър Кантакузин, Житие на Сава Сръбски от монах Доментіан, Житие на Николай Мирликийски. Потърсим ли евентуалните ръкописи, от които писателят е могъл да се запознае с тези съчинения, ще видим, че всички те (с изключение Житието на Сава) се намират събрани в двата рилски панегирика — този на Владислав Граматик от 1479 г. и преписания от монах Мардарий през 1483 г. Разбира се, Матей Граматик е могъл да ползува творбите и по други преписи, но съществуват доказателства, които насочват към тези ръкописи. Така житието на Иван Рилски е познато само по преписа, включен в сборника на Владислав Граматик. Другите използвани от писателя творби са познати днес по много преписи, но само в двата панегирика се срещат събрани на едно място. Извън това в Рилската сбирка се пази ръкопис от първата половина на XVI в., в който се намира и Житието на архиепископ Сава. И накрая в Житието на Никола Софийски Матей Граматик е цитирал пасаж от едно слово на Йоан Златоуст за поста и ниневитяните. Препис от това слово има в Рилската сбирка, и то отново във Владиславов ръкопис — сборника Андриант от 1473 г. В този сборник е включено още едно слово, което Владислав Граматик преписва за втори път, след преписа в Загребския сборник от 1469 г. То е озаглавено: „Къ съблзненннмсе, в злодѣнствохъ бывающнхъ н людскомъ многыхъ священникъ прогнани н развращеннн. н в непостнжнмъ.“ Това слово и в двата Владиславови преписа е разделено на 24 статии. Със същото заглавие и със същата подялга на 24 статии словото е включено към сборника, в който е и Житието на Николай Софийски (ръкопис № 1521; ЦИАМ). Твърде възможно е Матей Граматик, след като се е запознал със сборниците на Владислав Граматик, да е преписал това слово.

Чрез своя огромен труд и като преписвач, и като творец Владислав Граматик изиграва ролята на мост между постиженията на Търновската книжовна школа и развитието на българската литература през XVI в. Това особено важи за Матей Граматик, за когото запознаването с книжовното наследство на търновските писатели посредством сборниците на Владислав Граматик и Мардарий Рилски се оказва от решаващо значение за оформянето му като творец.¹²

¹¹ Б. Ст. Ангелов: Из историята... с. 125.

¹² Според Кл. Иванова (Агиографската продукция на Търновската книжовна школа. Дисертация. С., 1979, с. 161—162) сборниците на Владислав Граматик и Мардарий Рилски в най-голяма степен отразяват протографа на търновската редакция на четиминейните състави.